

הרב היים בלוך

מניעת רווח בעובד ומעביד

הקדמה

בגמרא (בבא קמא פה ע"ב) נאמר שכאשר אדם מזיק את חברו הוא מתחייב בצער, ריפוי, שבת ובושת אפילו 'שלא במקום נזק', דהיינו גם כאשר לא נגרם נזק פיזי. הגמרא הביאה דוגמה לחיוב שבת: 'שבת - דהדקיה באינדרונא ובטליה', כלומר אם אדם נעל את חברו בחדר וביטל אותו ממלאכתו - חייב הוא לשלם לו על אובדן הכנסותיו מעבודה, וכך נפסק להלכה, ללא חולק.¹ לכאורה לפנינו מקרה מפורש של חיוב ממון במקום של מניעת רווח. במקום נוסף עסקו הפוסקים בשאלת חיוב על מניעת רווח מעבודה. זאת בעקבות סוגיית הגמרא (בבא מציעא עו ע"ב) שעסקה במעסיק שחזר בו משכירות פועלים. במסגרת דיון זה נדונה גם אחריות פועל במקרה שחזר בו וגרם נזק למעסיק. בעניין זה נאמר בגמרא שהסעד העומד למעסיק הוא: 'שוכר עליהן או מטען', דהיינו המעסיק יכול לשכור פועלים אחרים על חשבון חובו לפועלים שחזרו בהם או להבטיח לפועלים שחזרו בהם תוספת שכר כדי שיחזרו לעבודה, אך לא לשלם להם את התוספת בסופו של דבר, וכך נפסק להלכה.² מכאן שאמנם המעסיק יכול להביא פועלים אחרים או להטעות את הפועלים הקיימים, אך הפועלים מצידם אינם חייבים לשלם על הנזק אם בסופו של דבר אכן נגרם נזק בעקבות עזיבתם את העבודה. כאן ברור שבוודאי הפועל אינו חייב לשלם על מניעת רווח. נחלקו ראשונים האם ומדוע המעסיק חייב לשלם לפועל על מניעת רווח, ואגב כך עסקו גם בחיובו של הפועל למעסיק.

א. חיוב מדין גרמי

התוספות (בבא מציעא עו ע"ב, ד"ה אין להם) התייחסו לדברי הגמרא 'אין להם אלא תרעומת' במקרה של פיטורי הפועל מעבודתו על ידי המעסיק: אין להם זה על זה אלא תרעומת - קשה לר"י דהא קי"ל כר"מ **דדאין דינא דגרמי** בהגוזל קמא (בבא קמא ק ע"א) א"כ אמאי לא יתן להם כפועל בטל כיון שעל ידו נתבטלו אותו היום וי"ל דמיירי **שכשחוזר בו עוד ימצאו להשתכר** ומכל מקום יש עליו תרעומת שעתה לא ימצאו אלא ע"י טורח...

1. רמב"ם, הל' חובל ומזיק פ"ב ה"ג; שו"ע, חו"מ סי' תכ סעי' יא.
2. שו"ע, חו"מ סי' שלג סעי' ה.

כאשר מעסיק חוזר בו משכירת פועל, גם אם הפועל טרם התחיל לעבוד - הוא חייב לשלם לו פיצוי על אובדן הרווח מדין גרמי. הנאמר בגמרא שיש לו רק תרעומת - זה מדובר במקרה שיוכל למצוא עבודה חלופית באותו היום; וכן כתב הרא"ש.³

ב. היוב לאחר מעשה קניין

לעומת זאת הרמב"ם (הל' שכירות פ"ט ה"ד) חייב רק כאשר הפועלים כבר הלכו לעבודה; וזו לשונו:

השוכר את הפועלים והטעו את בעה"ב או בעה"ב הטעה אותם אין להם זה על זה אלא תרעומת, במה דברים אמורים, בשלא הלכו אבל הלכו החמרין ולא מצאו תבואה... ואם לא ביקר נותן להם שכרן כפועל בטל שאינו דומה הבא טעון לבא ריקן ועושה מלאכה לבטל

אם כן לדעת הרמב"ם החיוב הוא לא בגין נזק שגרם המעסיק אלא בגין הפרת חוזה. ברגע שהעובד יצא לעבודה, נחשב הדבר כתחילת העבודה, ופיטוריו בשלב זה מהווים הפרת חוזה.

ג. היוב משולב – גרמי או מעשה קניין

שיטה שלישית, המשלבת בין שתי השיטות הקודמות, היא שיטת הרמב"ן,⁴ שפסק שמעסיק שחזר בו לפני ביצוע מעשה קניין חייב בפיצויי נזיקין רק אם הייתה לעובד עבודה חלופית, והוא התפטר ממנה כדי להתחיל בעבודה אצל המעסיק החדש. לאחר מעשה קניין המעסיק חייב על בסיס התחייבות לשלם את שכרו של העובד, גם אם לא הייתה לו עבודה חלופית. כך נפסק גם ב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' שלג סעי' א-ב):

השוכר את הפועלים והטעו את בעל הבית, או בעל הבית הטעה אותם, אין להם זה על זה אלא תרעומת... במה דברים אמורים שאין להם עליו אלא תרעומת בשלא הלכו, דוקא בשלא היו יכולים להשכיר עצמם אמש כששכרם בעל הבית זה; אבל אם היו נשכרים אמש, ועכשיו אינם נשכרים כלל, הרי זה כדבר האבוד להם, ונותן להם שכרם כפועל בטל...

ד. ביאור הדין

הפוסקים נחלקו בביאור החיוב על מניעת רווח במקרה שאדם סוגר את חברו בבית ואינו מאפשר לו להתפרנס מיגיע כפיו.

3. רא"ש, בבא מציעא פ"ו סי' ב.

4. רמב"ן, בבא מציעא עו"ב, ד"ה מודה.

1. שבת באדם כשעשה מעשה בידיים

'קצות החושן' (סי' שסג ס"ק ג) כתב שחיוב על מניעת רווח במקרה של כליאת אדם מבוסס על דין ייחודי בדיני חובל, והוא החיוב על שבת:

דודאי גבי אדם באדם התורה רבתה לחייבו בד' דברים ואפילו שבת שלא במקום נזק, אבל בנזקי שור לא חייבתו התורה אלא בנזק בלבד... וא"כ בתוקף בעבדו של חבירו נמי אליבא דכ"ע חייב משום שבת כשבטלו ממלאכת רבו אפילו לא עשה בו מלאכה...

בעניין מעסיק שחזר בו שאל 'קצות החושן'⁵ בשם בנו מדוע המעסיק חייב, הרי היה צריך להיות פטור בגלל שיש כאן רק מניעת רווח. 'קצות החושן' דחה את האפשרות לחייב על מניעת רווח באדם במקרה זה, כיוון שהוא הוכיח במקום אחר⁶ שבנזק עקיף (גרמי) אין חיוב על שבת.⁷ 'קצות החושן' (שם) הביא את שיטת המהר"ם מרוטנברג שהסיבה שחייב אינה משום גרמי אלא משום התחייבות, וזו נוצרת רק לאחר שהפועלים הלכו.⁸ אם כן לשיטתו אם לא הלך, הרי אפילו אם הפועלים יפסידו ונחשב 'כדבר האבוד', הרי שבעל הבית פטור, כיוון שזו רק מניעת רווח. 'קצות החושן' סיכם שמספק אי אפשר להוציא ממון לפני שהפועלים הלכו.

בעקבות דבריו ניתן לבאר את פסיקת הרמב"ם כאן. הרמב"ם פסק ש'הדקיה באינדרונא' ונועל ביתו בפניו חייבים. לעומת זאת לגבי שליח שלא קנה סחורה הוא פטר, וכך גם לגבי מעסיק שחזר בו לפני ביצוע מעשה קניין. מסתבר מאוד שהרמב"ם חייב על מניעת רווח כאשר המזיק עשה מעשה בידיים (נעל או כלא) ופטר כאשר לא נעשה מעשה (לא קנה או חזר בו מהסכם).

כך מובא בשו"ת 'בית אפרים' (חושן משפט סי' ה) לבאר את שיטת הרמ"ה:

ועוד י"ל דמבטל כיסו מיירי בנתן לו ליקח פירות ולא לקח דקתני התם אין לו עליו אלא תרעומות ומזה למד הירושלמי הדין ע"ש ובכה"ג שפיר יש לפוטרו כיון **שלא עשה מעשה בידיים** לקחת כיסו של חבירו בלא דעתו ולסוגרו אלא בהיתרא אתי לידיה והיזק שאינו ניכר הוא וגרמא בעלמא. משא"כ בלוקח בידיים כיסו של חבירו וסוגרו ועי"ז נתבטל מהריווח כל שההיזק ברור הוא מחויב הוא לשלם לו גם להירושלמי... וזה ג"כ שיטת הרמ"ה לענין חצר כיון דקיימא לאגרא וזה נכנס לתוכו ונעל בפניו דאין זה בכלל שבת אלא בכלל נזק. שהרי אם ירצה זה עכשיו למכור או להשכיר ע"מ שזה ידור בתוכו כשימסור לו המפתח ינכה לו מהדמים כל ימי ההסגר ואפילו למאן דלא דאין דינא דגרמי כיון דעביד בה **מעשה בידיים** ומכ"ש מאן דדאין דינא דגרמי כנלענ"ד דעת הרמ"ה דמייתי ראי' מהא דאדקיה באינדרונא דכהאי גוונא כעביד מעשה בידיים דמי.

5. קצות החושן, סי' שלג ס"ק ב.

6. קצות החושן, סי' שח ס"ק ב.

7. והסיבה שבהדקיה באינדרונא חייב היא שמדובר שם שהכניס אותו בידיים לחדר לפני שנעלו שם.

8. כפי ששמע מהרמב"ם שהובא לעיל.

2. התחייבות הדדית של המעסיק והפועל – היוב מדין ערב

הריטב"א (בבא מציעא עג ע"ב) הסביר בשם מורו שחייב בפיצוי כאשר קיבל עליו לקנות סחורה במקום הזול ולא עשה כך, מדין ערב. בהמשך לדברים הללו כתב הריטב"א: וזה ענין שכירות פועלים דבפרקין דלקמן שחייבין לשלם לבעה"ב מה שמפסיד כשחזרו בהן, או שבעה"ב חייב לשלם להם מה שמפסידין דכיון שסמכו זה על זה נתחייבו זה לזה במה שיפסידו על פיו, וזה דין גדול.

כלומר אמנם יש כאן רק מניעת רווח, אך כיוון שבעל הבית והפועל סמכו זה על זה, הרי שנהיו ערבים זה לזה, ומטעם זה יש לחייב את החוזר בו באופן הפוגע בזולת. בדומה לכך כתב 'קצות החושן'⁹ שה'שלחן ערוך' ודאי לא סובר כמהר"ם, שכן הוא מבחין בין חיוב לפני מעשה קניין (רק כאשר הפסידו עבודה אחרת) לבין חיוב לאחר מעשה קניין (גם אם לא הפסידו עבודה אחרת). 'קצות החושן' מסביר את דינו של ה'שלחן ערוך', שגם לפני מעשה קניין יש כאן התחייבות הדדית במקרה של 'דבר האבד'. אולם, אף שמדובר על התחייבות הדדית, אין מדובר על התחייבות זהה: המעסיק התחייב לשלם את שכרם של הפועלים, ועליו לשלם אם הפסידו בגללו עבודה אחרת. לעומת זאת אצל הפועלים ההתחייבות היא לעבוד, ולכן ישלמו את שכרם של עובדים חלופיים ולא ישלמו על הנזק שנגרם אם לא נמצאו פועלים חלופיים.

3. אומדן דעת או תקנת חז"ל

'נתיבות המשפט' (ביאורים סי' שלג ס"ק ג) תלה את החיוב בתקנה: ולפענ"ד לא קשה כלל, דהא הא דשוכר עליהן עד כדי שכרן ע"כ לאו דינא דאורייתא הוא, וע"כ הוא מצד **תקנת חז"ל או שאמדו חז"ל דעתן** שבכך מחייבין עצמן זה לזה להשלים ההיזק עד כדי שכרן, ועל תקנת חכמים ואומדנא שלהן אין להקשות כלל. **תדע דתקנת חכמים היא**, דהא ודאי במוכר סחורה ולא קנו מידו [וחזר בו הלוקח], אף שהפסיד הסוחר ע"י זה אפילו הכי פטור, וכאן חייב. אלא ודאי דתקנת חכמים היא בפועל... ואף שהתוס' [שם ע"ו ע"ב ד"ה אין] כתבו דזהו לר"מ דמשלם מדינא דגרמי, משמע לכאורה מדבריהם דדין גמור הוא, לפענ"ד נראה דאי אפשר לומר בכונתם דדין גמור הוא, דודאי לא דמי להדקיה באגדרונאי [ב"ק פ"ה ע"ב] דביטלו ממלאכתו... אלא ודאי דאין זה בדין שבת, דכל שלא נתכוין להזיק אינו משלם לו ארבעה דברים, רק כונתם כיון **שתיקנו חז"ל** דבדבר האבד חייב כאילו מזיקו בידיהם, א"כ הכי נמי כיון דגרם להם היזק והוא דבר האבד להם, אין לחלק בין פועל שחוזר בדבר האבד לבעה"ב החוזר, ולומר דפועל החוזר חשיב מזיק טפי ובעה"ב החוזר הוא רק גורם, דלר"מ גורם ומזיק שוה.

9. קצות החושן, שם ס"ק ג.

בתחילת דבריו כותב 'נתיבות המשפט' שבמקרה זה ישנו חיוב על בסיס תקנה או שכך אמדו חכמים את כוונת הצדדים. אולם בהמשך הדברים משמע שהוא בוחר באפשרות שמדובר על תקנה, כפי ש'נתיבות המשפט' כתב גם במקומות האחרים שבהם ישנו חיוב על מניעת רווח. ללא התקנה היה פטור, משום שבדין גרמי חייב רק כאשר הייתה כוונה להזיק, וכאן לא הייתה כוונה כזו. 'נתיבות המשפט' מסביר שהתקנה כוללת חיוב של הפועל לשלם את עלות שכירת פועלים חלופיים, והתחייבות המעסיק כוללת התחייבות לפצות את העובד על מניעת רווח מעבודה אחרת. השוני בין ההתחייבות מובן לאור דברי 'קצות החושן' שהובאו לעיל. על פי זה מובן מדוע 'נתיבות המשפט' פסק על פי הריטב"א שיש חיוב על מניעת רווח רק בקבלן ולא בפועל, שחייב רק על עלות שכירת פועלים חלופיים ולא על נזק ובוודאי שלא על מניעת רווח.

ה. חובת הקטנת הנזק

השאלה שמתעוררת כאשר המעסיק מפסיק את עבודת הפועלים היא האם חייבים הפועלים לחפש עבודה חלופית כדי להקטין את הנזק והתשלום שיצטרך בעל הבית לשלם. בדרך כלל בהלכה אין חובה על הניזק להקטין את הנזק לממונו. כך עולה מדברי ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' תיח סעי' יח):¹⁰

אם הניח גחלת על בגדו של חברו ונשרף, חייב, שאינו חושש לסלקו כיון שזה חייב לשלם לו.

כאמור לעיל ה'שלחן ערוך' (סי' שלג סעי' ב) פסק שכאשר המעסיק חזר בו, והעובד הפסיד עבודה אחרת, המעסיק צריך לפצות אותו:

אבל אם היו נשכרים אמש, ועכשיו אינם נשכרים כלל, הרי זה כדבר האבוד להם, ונותן להם שכרם כפועל בטל.

הב"ח (חו"מ סי' שלג ס"ק א) כתב שהברירה בידי העובד, ואם הוא מעדיף לקבל את שכרו כפועל בטל, הוא אינו מחויב לעבוד בעבודה חלופית. לעומת זאת, הש"ך¹¹ חלק על הב"ח ודייק מדברי ה'שלחן ערוך' והטור שזכותו של בעל הבית לדרוש מהעובד להקטין את הנזק:

10. בגמרא (בבא קמא כז ע"א) נאמר: 'ואמר רבה: הניח לו גחלת על לבו ומת - פטור, על בגדו ונשרף - חייב'. כפי שהוסבר בראשונים (עי' רש"י ורבנו חננאל שם), טעם הפטור בהניח על ליבו הוא שהיה על הניזק לסלק את הגחלת. כלומר הגמרא מבחינה בין נזקי גוף לנזקי ממון, שאין אחריות על הניזק לסלק נזקי ממון, כיוון שיכול להסתמך על כך שיתבע את המזיק לדין, אך בנזקי גוף הוא פטור. בטעם הפטור משמע מהשו"ע, חו"מ סי' תיח סעי' יח, שהוא אונס, שהמזיק לא העלה על דעתו שהניזק לא יסיר מעצמו את הגחלת. אך עי' בחזון אי"ש, ב"ק סי' ח ס"ק ט, שייתכן שאין על המניח שם מזיק, כיוון שבאופן זה מוטל על הניזק לדאוג להסיר את הגחלת. עיינו בתשובת מהר"ח אור זרוע, סי' רנה הדין במקרים שבהם מוטל על הניזק להקטין את הנזק. סוגיה נוספת שדנו בה המפרשים בהקשר זה היא סוגיית 'פחת נבילה לבעלים' (ב"ק יא ע"א). ראו עוד: הרב אברהם צבי שיינפלד, תחומין יא, מעמ' 361 'חובת הניזק למנוע נזק'.

11. ש"ך, חו"מ סי' שלג ס"ק ט.

משמע, דאם מוצאין להשתכר אין צריך הבעל הבית לשלם להם כפועל בטל אלא משלם להם הפחת... דרוצה לומר דהפועל מחויב לעשות המלאכה ואינו יכול לומר: אשב בטל ותשלם לי כפועל בטל, אלא הברירה ביד הבעל הבית. בספר פתחי חושן (שכירות פרק י סעי' ה) פסק כדברי הש"ך. על פניו יש מקום ללמוד מדברי הש"ך לכל מקום בו יש חיוב על מניעת רווח, שיש בצדו גם חיוב על הקטנת הנזק.

סיכום

ראינו שבין עובד ובין מעביד ישנם מצבים שמחייבים גם על אובדן רווחים. נחלקו הדעות מהי עילת החיוב, האם הוא מטעם גרמי, או בגלל מעשה הקניין שנעשה, או ששתי העילות הנ"ל נכונות. ההשלכה שיש למחלוקת זו היא על השלב בהתקשרות בין הצדדים שממנו נוצר החיוב. למרות החיוב, מוטל על הניזק לעשות מאמץ להקטין את הנזק במציאת עבודה חלופית או עובד חלופי.

